

Silentium dei 4. Tri bludy tradičného racionalizmu

Ladislav Kováč

Intelektuálom strednej Európy poskytli dejiny nebývalú príležitosť: vyvodit' zo skúsenosti s komunizmom poučenie pre celý svet. Málo ju využili. Komunizmus nebol vrtoch či náhoda dejín. Bol vyvrcholením európskej viery na neohraničené možnosti rozumu. Môžeme ho analyzovať ako pokus, ktoré ľudstvo muselo urobiť: skúsiť vybudovať spoločnosť založenú na poznaní a rozvažovaní, „vedecky riadenú“. Svojím zlyhaním komunizmus zasadil úder klasickému racionalizmu. Paralelne s úderom, čo prišiel zo strany rýchlo sa rozvíjajúcich prírodných vied.

Človek je racionalizujúci živočích

Biologická evolúcia sa postarala o to, aby všetky organizmy v prostredí, do ktorého ich zapasovala, konali racionálne. Tak, aby minimalizovali výdavky na dosiahnutie cieľa. Ten je jediný: pretrvanie. Iracionálnych jedincov prírodný výber eliminoval. Človek, pokiaľ ho berieme len ako biologický druh, produkt biologickej evolúcie, nie je výnimkou.

Na výnimočného tvora menil sa človek odvtedy, ako jeho správanie začal určovať iný typ evolúcie. S veľkým nárastom hmoty mozgu získali ľudia schopnosť zhotovovať materiálne a symbolické nástroje, artefakty a viesť zložitý sociálny život. Tým sa spustila kultúrna evolúcia. Jej výsledkom je neustále sa meniace a stále komplikovanejšie prostredie. Naň ľudská biologická výbava nedostačuje – a jednako ľudia sú v ňom nútení žiť. To robí z človeka tvora neobyčajne flexibilného, no zároveň, paradoxne, zo všetkých podôb života najmenej racionálneho. Nie napriek, ale práve preto, že je „korunou tvorstva“. Zvíra v prostredí, pre ktoré nie je biologicky usposobené, hynie. Človek v takomto umelom prostredí koná. Dodatočne, a posteriori, si potom svoje konanie vysvetľuje a zdôvodňuje. Človek ako výtvor i aktér kultúrnej evolúcie nie je bytosťou racionálnou, ale racionalizujúcou.

Ako konanie vlastné, racionalizuje si ľudský jedinec aj konanie iných ľudí. Ba tak si kedysi racionalizoval dianie v celej prírode: jej obraz si konštruoval podľa obrazu samého seba. Až v Grécku pred 2 500 rokmi sa objavil nový spôsob vysvetľovania prírody: Herakleitos, Empedokles, i filozofi milétskej školy už procesom v prírode neprisovali účely a zámery, ale jednoduchú, ľudskému chápaniu prístupnú a zrozumiteľnú príčinnosť. Človek sa od prírody oddelil: oproti bezduchej prírode stál ľudský rozum, schopný prírodu poznávať a riadiť. Iní grécki myslitelia, aj keď v prírode naďalej videli účely, ako Platón a Aristoteles, boli presvedčení, že ľudský rozum je svojou povahou, ale aj svojou mohúcnosťou, ekvivalentný rozumu prírody. Pre Platóna sila vedomého rozvažovania bola väčšia než sila empirie; zmysly nás mohli klamať, rozum nie. Takto sa z viacerých zdrojov zrodil v antickom Grécku racionalizmus. V jeho chápaní sú ľudia rozumné bytosti, ktoré si uvedomujú svoje činy, môžu sa pre ne slobodne rozhodovať a môžu vedome usilovať o rozumne usporiadanú spoločnosť. Obmedzuje ich v tom len nedostatočné poznanie. Čím viac budú mať ľudia vo svojom vedomí znalostí, tým budú rozumnejšie konať a tým dokonalejšia bude spoločnosť.

Dve pomýlené premisy racionalizujúceho rozumu

Klasický európsky racionalizmus spočíva na blude, ktorý patrí k najväčším v dejinách myslenia: v stotožnení rozumu a rozumnosti s vedomým rozvažovaním a v presvedčení, že ľudský „duch“ je to, čo je obsahom vedomia. Od čias Platóna sa udomácnil v európskej kultúre aj druhý blud: stavia „múdry“ rozum do protikladu s nemúdrymi, zavádzajúcimi emóciami. Stále ešte možno čítať (napr. v nedávnej publikácii dvoch politológov), že je jedným z problémov koncepcie ľudskej prirodzenosti „či sme v podstate racionálni alebo vo veľkej miere poháňaní našimi emóciami“.

Dnes, zásluhou kognitívnych vied, vieme, že vedomie ľudského jedinca je iba nepatrnou, „monomolekulárnou“ vrstvičkou na ohromnom oceáne nevedomia. V tomto oceáne sú uložené poznatky, čo sa nahromadili počas troch miliárd rokov biologickej evolúcie. Zabudované sú v chemizme a štruktúre každej bunky, v každom orgáne ľudského tela, vo vyhodnocujúcich a rozhodovacích zariadeniach mozgu – a teda aj v emóciách – a fungujú mimo vedomia. Popri nich sú v oceáne nevedomia aj znalosti, čo do neho uložila kultúrna evolúcia. Nie iba v podobe zápisov v knihách či v pamäťových diskoch počítačov, ale najmä v podobe artefaktov: strojov, vedeckých a umeleckých diel, inštitúcií. Tieto nevedomé znalosti tvoria dohromady „adaptívne nevedomie“. Okrem znalostí obsahuje oceán nevedomia aj veľa „balastu“, ktorý výber, prírodný i kultúrny, nestačil vyradiť: bizarné správania, mágie, rituály, mýty. Tento oceán nevedomia oveľa viac než vedomé rozvažovanie určuje konanie jednotlivcov a aj podobu a dynamiku spoločností.

Ako rozlíšiť, čo v oceáne nevedomia je užitočným poznaním a čo je balastom, keď pod povrch oceánu nevidíme? Čím je napríklad náboženstvo? Pri dnešných, temer z mesiaca na mesiac silnejúcich, sporoch o povahe a funkcii náboženstva – niektorí dokonca hovoria, že v Európe a USA zúri „kultúrna vojna“ – vystupuje táto otázka so zvláštnou naliehavosťou. Náboženstvo nemôže byť poznaním tým, čo tvrdí o povahe sveta – veď ak na svete existovalo dosiaľ, ako odhaduje Antony Wallace, sto tisíc rozdielnych náboženských systémov, ktorý z nich by nezaujatý pozorovateľ mohol označiť za pravdivý? A predsa môže byť vo svojom celku pravdivou správou o povahe človeka a spoločnosti. A môže plniť aj také psychologické a sociálne funkcie, o ktorých vo svojom vedomí nemáme zatiaľ hádam nijaké predstavy.

To vytušili mnohí myslitelia minulosti. S hlbokou intuíciou to vyjadril v roku 1952 Friedrich Hayek (1899-1992) v knihe *Scientism and the study of society*: „Najnebezpečnejšia etapa rastu civilizácie môže celkom dobre byť tá, v ktorej človek bude všetky svoje viery považovať za predsudky a bude odmietať akceptovať niečo alebo podrobiť sa niečomu, čo nevie rozumovo pochopiť. Racionalista, ktorého rozum nedostačuje na to, aby pochopil obmedzenia vedomého rozumu, ktorý ignoruje všetky inštitúcie a zvyky ktoré neboli etablované vedome, sa stáva deštruktorom civilizácie, ktorá bola práve vytvorená týmito inštitúciami a zvykmi.“

Lenže tušenia, intúícia, špekulácie nám nepomôžu nájsť na jasnú otázku presvedčivú odpoveď. Takú odpoveď, ktorú by sme všetci akceptovali rovnako, ako akceptujeme odpovede Kopernika, Newtona a dnes už aj Darwina. Čím dosiahli vedecké poznatky svoju univerzálnu akceptovateľnosť? Tým, že vychádzali z experimentov, čo vedci robili. Vďaka experimentálnej metóde poznatky prírodných vied astronomicky narástli. Naopak, znalosti o človeku a spoločnosti, ktoré by nám mali poskytnúť kultúrne vedy, sú tak malé a nedokonalé mimo iné preto, že sa v nich zatiaľ nenašli metódy a prístroje pre získavanie nových poznatkov prostredníctvom experimentov. Kým ich niet, mali by aspoň bádatelia dianie okolo nás, vo svete ľudských jedincov, skupín i veľkých spoločností, považovať za nepretržitý sled nezamýšľaných experimentov. Späť sa dajú formulovať hypotézy a teórie, ktoré boli v týchto činnostiach a udalostiach implicitné a v testoch buď obstáli, alebo nimi boli vyvrátené.

Dva experimenty s náboženstvom

Takto možno vidieť aj komunizmus: bol nezamýšľaným experimentom, v ktorom sa testovali hypotézy o ľudských potenciách a o povahe spoločnosti. Špecificky bol aj experimentom o zástoji a funkcii náboženstva. Tradičné náboženstvá sa snažil násilne odstrániť – pre Marxa bolo náboženstvo „ópium ľudu“. „Vedecký svetový názor“, dialektický a historický materializmus, nebol však ničím iným, než novým náboženstvom: mal svoje mýty a rituály, svojich svätých, svoje nespochybniteľné Písmo sväté, svoje totemy a tabu. „Budovatelia komunizmu“, pokiaľ ich ovládal náboženský marxistický ošial, dokázali robiť skutky neobyčajné, prekonávať prekážky, ba i položiť život za spoločnú vec. Boli to ľudia pracovití, obetaví, čestní – aj vtedy, keď ich fanatizmus bol hrozný a ľudí iných vierovyznaní dokázali prenasledovať, ba aj kántriť. Biologický fundament prirodzeného individuálneho sebestva bol v nich prikrytý mohutnou kultúrnou vrstvou sebaklamu. No ako sa komunizmus vyvíjal, kultúrna vrstva sa postupne odlupovala a človek začal byť odhaľovaný vo svojej biologickej podstate. Komunizmus neskrachoval iba v dôsledku nevýkonnej ekonomiky. To, čo spoločnosti komunizmu krátko pred jeho uhynutím charakterizovalo, rozpad morálky, práva a etikety, lenivosť, nepotizmus, korupcia, nám podalo správu o tom, akou labilnou sa stáva spoločnosť, keď sa z nej vytratí to, čo človeka humanizuje, teda vyčleňuje z prírody a robí kultúrnou bytosťou: schopnosť seba prekročenia, transcendencie.

Komunizmu do značnej miery podarilo rozrušiť tradičné náboženstvá. A to napriek tomu, že sa dnes v postkomunistických spoločnostiach väčšina obyvateľov, i bývalých komunistov, vyhlasuje za veriacich kresťanov. Obávam sa, že svetový názor, ktorý v sebe v skutočnosti nesie veľká časť týchto ľudí, je náboženstvo bez transcendencie – náboženstvo oportunizmu a cynizmu.

Dôležitý je aj druhý experiment s náboženstvom. Práve beží v Škandinávii. Až niekedy do polovice 20. storočia boli jej obyvatelia vyznávačmi kresťanstva, no v našej dobe patria k najmenej religióznym na svete. Aj napriek tomu že je luteránstvo v škandinávskych krajinách formálne štátnym náboženstvom. Morálne správanie pôvodného obyvateľstva je zrejme naďalej určované kódexom povestnej Weberovej „protestantskej etiky“. V prvých dvoch tretinách 20. storočia boli škandinávské krajiny známe tým, že sa tam nekradlo, že nepoznali korupciu, ekonomika sa vynikajúco rozvíjala a všetky štáty mali vybudované systém sociálnej starostlivosti založený na rozsiahlej solidarite a redistribúcii bohatstva. V ekonomickej úspešnosti, v kvalite života meranej indexom ľudského rozvoja a v počte ľudí, ktorí sa považujú za šťastných, zaujímajú škandinávské krajiny prvé miesta vo svetovom meradle.

Čo však, ak je tomu tak preto, že napriek sekularizácii obyvateľstva v správaní ľudí pretrvávajú tradičné kresťanské normy? Čo ak, úmerne s tým, ako sa budú tieto normy vytrácať, bude aj tu pribúdať správanie, založené najmä na oportunizme a cynizme? Podporí škandinávsky experiment hypotézu neraz vyslovenú, že európske politické systémy, ba aj sám kapitalizmus, vyrástli z kresťanských koreňov a tam, kde tieto korene vysychajú, sa politický i ekonomický systém labilizuje? (Téma často diskutovaná v K & S; napr. T. Forró, 4/04; I. Sklenka, 1/06; M. Mocker, 12/05 a 1/07.) Islamskí imigranti, ktorých počet v škandinávskych stále rastie (v Dánsku predstavujú už 5% obyvateľstva) a ktorých aktivity mnohí v Škandinávii rovnako ako v iných európskych krajinách vnímajú ako ohrozenie pôvodnej domácej kultúry, budú vlastne dvojím testom: Testom toho, či strata náboženského presvedčenia u väčšinového obyvateľstva naozaj robí systém slabým a nestabilným. A testom toho, akú motivačnú a mobilizačnú silu predstavuje náboženský zápal v konfrontácii so stavom, do akého sa dostali západné spoločnosti. Taliansko-americký politológ a filozof G. Sartori charakterizoval tento stav ako „bezchrbticovú zmäkčilosť“ (Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalci. Dokořán 2005; knihu analyzovala v K & S 10/05 S.

Porubánová). Vari nič ho necharakterizuje lepšie, ako vyjadrenie švédskeho ministra Jensa Orbacka, ktorý v diskusii vo švédskom rozhlase v r. 2004 povedal, že „musíme byť otvorení a tolerantní k islamu a moslimom, lebo keď sa staneme menšinou, oni budú takými voči nám.“

Mámivý prelud konzistencie

Ľudská myseľ dokáže chápať a popisovať jednoduché veci a procesy. Na chápanie a popis komplikovaných systémov nie sme biologicky vybavení. A jednako to sebaisto robíme: je v nás potreba rozumieť a pridávať zmysel svetu okolo nás, rozumieť úplne a ozmyselňovať všetko. Komplikované systémy sú obyčajne poskladané z jednoduchších modulov, pričom moduly sú medzi sebou často len veľmi voľne zviazané. Jednoduchý modul môže byť vnútorne konzistentný – všetko je v ňom logicky usporiadané, nič si navzájom neprotirečí. No keď sa takéto moduly previažu dohromady, aby vytvorili komplikovaný systém so zložitejšou funkciou, málokedy je výsledný systém konzistentný ako celok: je v ňom plno nesúrodosti, disharmónie, protikladov, vnútorného pnutia.

V našej dobe je ľudský jedinec komplikovaným systémom a spoločnosť prirodzene ešte viac. Ale naša myseľ nás núti nachádzať jednoduché a neprotirečivé vysvetlenia človeka i spoločnosti, lebo to, čo sa nám javí inakšie, nás dráždi a pripadá nám nezmyselným. Štandardný racionalizmus túto principiálnu nekonzistentnosť komplikovaných javov nevidí: je to jeho tretí blud. Stačí si všimnúť, že podstatná časť našich rozhovorov spočíva vo vzájomnej výmene istôt o správaní našich spoločných známych, o správaní politikov a o celkovom behu sveta. Kto už by nemal jasné a vyčerpávajúce vysvetlenie správania svojho manžela alebo manželky! Kto by nebol expertom na domácu či zahraničnú politiku! Koľko medzi nami je jednoznačne presvedčených, že náboženstvo je hlavným dobrodomím ľudstva... – alebo naopak, najväčším zlom! Naša potreba konzistencie je taká silná, že automaticky, bez zásahu vedomia i bez možnosti vedomej korekcie, zľahčujeme, ba až celkom odfiltrujeme, údaje, čo nie sú v súhlase s našimi doterajšími vierami. To je práve jeden z dôvodov, prečo sú experimenty pre objektívne poznanie tak dôležité: ich výsledky musíme rešpektovať, akokoľvek by boli nepríjemné tým, že búrajú naše nespochybniteľné presvedčenia.

Vedci, pokiaľ nevyužívajú alebo podceňujú nemilosrdnú nestrannosť experimentov, sa od „obyčajných“ ľudí nelíšia. Základná múdrosť, poznatok, že komplikované systémy sotva môžu byť jednoznačné, vnútorne neprotirečivé, väčšine intelektuálov, a medzi nimi aj prominentným vedcom, chýba. V „kultúrnej vojne“ medzi zástancami a protivníkmi náboženstva nestoja na opačných stranách barikády len ľudia s malým vzdelaním, ale aj významní vzdelanci. Je náboženstvo dobrom či zlom? Čo ak v odpovediach na túto otázku, stavanú už po viac než dve tisícročia, nedošlo k zhode, lebo je jednoducho zle položená? Čo ak je náboženstvo dobrom v jednom priestorovom a časovom kontexte, zlom v inom? Čo ak je potrebné a užitočné v jednej, škodlivé v inej situácii? Raz tým, že poskytuje útechu v beznádeji, inokedy tým, že robí z ľudí netolerantných fanatikov. Raz tým, že hrozbou posmrtného trestu núti rešpektovať morálne príkazy, inokedy tým, že bráni slobodnému vedeckému bádaniu.

Na rozdiel od experimentov, ktoré robíme v laboratóriách, sociálne experimenty bežia samé od seba, nezávisle od našej vôle. Komunistický experiment nám poskytol dôležitú lekciu, ak sa nám podarí ho vyhodnotiť; na výsledky škandinávskeho si počkáme. Závery z týchto experimentov by mohli napomôcť tomu, čo by malo byť hlavným poslaním vedy: usilovať o vyvracanie nepráv, isteže; ale v tej miere a preto, aby sa vo svete minimalizovalo utrpenie. To je jedna z téz doktríny, ktorú zlyhanie komunizmu výrazne opodstatnilo a ktorá omyly tradičného európskeho racionalizmu opustila. Nazvaná bola evolučným racionalizmom.

